

MOSES HĀGIZ OG DET HEBRAISKE BOGTRYKKERI I WANDSBECK

AF

ARTHUR ARNHEIM OG ULF HAXEN

Hebraiske bogtryk i Danmark er kun sparsomt beskrevet i dansk bibliografisk litteratur. En artikel af David Simonsen i *Bogvennen* fra 1900 giver en generel oversigt over hebraiske bogtryk og nævner herunder også enkelte bøger på hebraisk trykt i Danmark.¹ En ganske kort artikel af Bernhard Brillling fra 1971 behandler tryk og udgivelse af hebraiske bøger i hertugdømmerne med særlig vægt på bogproduktionen i Altona og med speciel omtale af rabbineren Jacob Emden og hans virksomhed som indehaver af et kongeligt privilegium til at trykke hebraiske bøger.² I de almindelige store hebraiske bibliografier finder man lister med bøger trykt i Altona og Wandsbeck, men iøvrigt oftest kun med meget ufuldstændige oplysninger om de enkelte værker og deres tilblivelse.

I de seneste årtier har der været forsket meget i den kulturkamp, som rasede i den jødiske verden i første halvdel af det 18. århundrede. Striden havde sin rod i begivenheder, som udspillede sig i 1666, det år Sabbatai Zvi i Konstantinopel lod sig udråbe til jødernes „Kong Messias“. Han blev fængslet af sultanen og tvunget til at konvertere til Islam. Selv længe efter hans død troede mange, at han havde varslet en messiansk tidsalder. Forskellige kryptomessianske bevægelser og sekter dannedes. Det var kampen mod disse bevægelser, som mange af datidens jødiske lærde og ledere fandt var kætterske og undergravende for jødedommen, der førte til stridigheder og bandlysninger med en strøm af polemisk litteratur i kølvandet.³

¹ David Simonsen: Hebraisk Bogtryk i ældre og nyere Tid, *Bogvennen* 1900.

² Bernhard Brillling: Zur Geschichte der Hebraischen Buchdruckerei in Altona. *Studies in Bibliography and Book-lore* XI, 1971.

³ G. Scholem: *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1946.

Det er efterhånden erkendt, at rabbineren Moses H̄agiz var en central person og ledende kraft i opgøret med sabbataiansk påvirket filosofi overalt, hvor disse strømninger kom til udtryk.⁴ Fra et dansk synspunkt er Moses H̄agiz interessant, fordi han i ca. 20 år levede som dansk beskyttelsesjøde i Hamburg og Altona. Her videreførte han sin kamp, og her blev han kraftcentret bag tryk og udgivelse af hebraiske bøger i Wandsbeck.

Moses H̄agiz blev født i Jerusalem i året 1671.⁵ Hans fader, Jacob H̄agiz, havde her oprettet en Yeshiva (rabbinisk højskole). Faderen døde mens Moses var ung, og det blev morfaderen, den kendte jødiske lærde Moses Galante, der tog sig af H̄agiz' uddannelse.

I 1693 rejste den unge H̄agiz ud i verden, først til Ægypten for at indkassere sin mødrene arv og siden til Italien for at skaffe midler til videreførelse af faderens Yeshiva. Det varede 45 år, før han kunne påbegynde hjemrejsen til Jerusalem. Igennem det meste af denne tid kan man følge hans spor gennem de bøger, han fik udgivet under sin lange færd til mange europæiske byer. Det drejer sig om værker, han selv skrev, eller andres arbejder, som han fik trykt forsynet med fyldige kommentarer, forord, epiloger eller approbationer.

Hans fader, Jacob H̄agiz, havde oprindeligt skaffet penge til oprettelsen af sin højskole i Jerusalem hos italiensk-jødiske mæcener, og når sønnen nu besøgte Italien, var det for at øse af de samme kilder, som faderen havde fundet. Også på andre måder gik sønnen i faderens fodspor. Jacob H̄agiz havde i årene omkring 1650 fået trykt flere af sine værker i Verona og Venedig. Faktisk var Jacob H̄agiz hovedmand bag bogtrykkeriet i Verona.⁶ Allerede i det første århundrede efter bogtrykkets opfindelse var der etableret hebraiske bogtrykkerier i adskillige italienske byer. Den første hebraiske bog trykt i Venedig kom i 1511, og da Moses H̄agiz fik trykt sin første bog her (1703) var der allerede udgivet mere end 1500 hebraiske bøger i denne by.⁷ Der er ingen tvivl om, at H̄agiz under sit ophold i Italien tilegnede sig om-

G. Scholem: *Sabbatai Sevi. The Mystical Messiah*, Princeton 1972.

G. Scholem: *Lesheilat Jahasom shel Rabbanai Jisrael el ha-shabtaut*, Zion 1948, s. 47-62.

⁴ Elisheva Carlebach: *The Pursuit of Heresy*, 2. udg. New York 1991; et banebrydende værk om Moses H̄agiz' liv og virke. De biografiske detaljer fra dette værk er gennemgående brugt i denne artikel.

⁵ Carlebach (note 4), s. 37.

⁶ Carlebach (note 4), s. 21.

⁷ Y. Vinograd: *Thesaurus of Hebrew Books*, Jerusalem 1993.

*SABETHA SEBI Iudeorum Rex, Smirnae in Asia natus aetatis 40.
SABETHA SEBI Coninck der Iodēgeboren te Smirna in Asia 40. ieren out.*

Cornelis Meyssens sculpsit

Ioannes Meyssens excudit

Sabbatai Zvi („Den falske Messias“), 1626-1676. Kobberstik med påskriften *Cornelis Meyssens sculpsit. Ioannes Meyssens excudit.*

fattende viden vedrørende udgivelse, trykning, finansiering og distribution af bøger. I årene 1703-1704 udgav han nogle af faderens og morfaderens manuskripter, som han fik trykt i Venedig. Hans arbejde med disse bøger og den omfattende korrespondance, han førte, skaffede ham allerede på dette tidspunkt mange venner og beundrere i hele datidens lærde jødiske verden. De blev ham til stor nytte i hans senere kamp mod de sabbataianske bevægelser og for hans arbejde som forfatter og udgiver. En af dem, som værdsatte Hægiz' lærdom var datidens største samler af hebraiske bøger og manuskripter, Prags overrabbiner David Oppenheim (1664-1736).⁸

Den opgave, som oprindeligt havde bragt Moses Hægiz til Italien, nemlig at skaffe penge til højskolen i Jerusalem, lykkedes det ham ikke at løse. Det faldt ham imidlertid naturligt at fortsætte den virksomhed, som havde givet lovende resultater: Rollen som forfatter og udgiver af lærde hebraiske bøger. Efter opholdet i Italien slog han sig ned i Amsterdam, sandsynligvis fordi denne by var blevet et vigtigt center for trykning af hebraiske bøger.

Det jødiske samfund i Amsterdam, som Hægiz fandt optagelse i, var ganske usædvanligt både i historisk oprindelse og udvikling samt ved sin politiske og sociale status. Det var sefardiske jøder (d.v.s. jøder oprindelig fra Spanien og Portugal, der havde spredt sig til Nordafrika, det osmanniske imperium i Mellemøsten og på Balkan), som havde fundet et hjemsted i Amsterdam fra slutningen af det 16. århundrede. Oprindeligt havde de levet som „Conversos“ (skinkristne) på den iberiske halvø, men var blevet fordrevet herfra i 1492 og 1497. I Holland blev de mødt med tolerance af myndighederne, der var interesserede i deres tilstedeværelse. De var nemlig købmænd og pengemænd med internationale forbindelser, der spændte fra Brasilien i vest til Indien i øst og fra Hamburg i nord til Konstantinopel i syd. Ved ankomsten til Holland bekendte de sig som jøder, og gennem hele det 17. århundrede foregik der i deres samfund en tilbagevenden til jødisk kultur og religion, som var blevet delvis glemt under deres tilværelse som skinkristne.

Som de fleste jødiske menigheder i Europa på denne tid var også den sefardiske i Amsterdam organiseret som et semi-autonomt sam-

⁸ Oppenheims samling på ca. 7000 bøger og manuskripter var en af hovedkilderne til J.A.Wolfs *Bibliotheca Hebraea* (se note 27). Samlingen blev senere erhvervet af the Bodleian Library i Oxford, hvor den indgår som en væsentlig bestanddel af dette biblioteks Judaistiske afdeling.

fund med egen jurisdiktion og strenge forordninger, som regulerede medlemmernes liv og færden. Samfundet blev ledet af en overrabbiner og et råd af lægmænd. Ledelsen opretholdt en streng disciplin og holdt medlemmerne til den rette tro. Den senere så verdensberømte filosof Baruch Spinoza var således en af dem, der blev bandlyst og dermed udstødt af samfundet for sine kætterske anskuelser (1656).

Amsterdam havde også et samfund af ashkenasiske jøder (d.v.s. jøder oprindeligt fra Tyskland og Østeuropa). Deres menighed var imidlertid lille og fattig – set i forhold til den sefardiske.

H̄agiz lagde sig hurtigt ud med det sefardiske lægmandsråd. Han var blevet chokeret og forarget over den overdådige luksus, som Amsterdams sefardiske jøder omgav sig med. Han mente, at deres livsform var korrumperende for det åndelige og religiøse liv i samfundet. Han forfattede og udgav en bog med et stærkt samfundskritisk indhold.⁹ Den blev af ledelsen anset for at være møntet på dens virksomhed. Straffen kom hurtigt og ramte H̄agiz på det sted, som smertede hårdest: Ledelsen nedlagde forbud mod at han udgav, distribuerede eller eksporterede bøger. Hvis han skrev en bog med henblik på udgivelse, skulle manuskriptet forud godkendes af ledelsen. Det lod han sig imidlertid ikke slå ud af. Han fandt adskillige veje til at omgå de sanktioner, som var pålagt ham. Således finder man bøger fra denne periode (1707-14), hvor hans rolle som udgiver spores enten i forord eller epiløg med den akronyme underskrift HaManIaH̄ (Moshe ibn Jacob H̄agiz). I andre af de bøger, han udgav, nævntes han i forordet som korrekturlæser – et hverv der dengang var højt anset og som ofte gjorde udøveren fortjent til at blive nævnt i værkets forord. Nogle kilder har endda ment at kunne fastslå, at H̄agiz i perioden 1710-13 var partner i familien Foas kendte forlags- og trykkerivirksomhed.¹⁰

H̄agiz' forhold til den sefardiske menighedsledelse forværredes stærkt, da han startede et felttog mod sabbataianeren H̄ayon, der blev protegeret af den sefardiske overrabbiner i Amsterdam. H̄agiz mobiliserede lærde både i og udenfor Holland til sin kamp. Blandt dem, der stillede sig på hans side, var Amsterdams ashkenasiske overrabbiner, H̄akham Zvi. Denne, der ligesom H̄agiz var internationalt anerkendt for sin lærdom, havde været overrabbiner i Altona, før han overtog embedet i Amsterdam. Han og H̄agiz havde adskilligt til fælles. Begge bekæmpede de sabbataianerne, begge fandt, at de læge menig-

⁹ Moses H̄agiz: *Sefat Emet*, Amsterdam 1707. Bogen findes i Det Kongelige Bibliotek.

¹⁰ Carlebach (note 4), s. 69.

hedsledelser havde tiltaget sig for stærk indflydelse på bekostning af rabbinerne, og begge var de kendt for at være stridbare.¹¹ I den kamp, de stod sammen om i Amsterdam, kom de imidlertid begge til at stå som tabere. Hægiz blev udvist fra Amsterdam i 1714 og måtte flygte til London.

Hakham Zvi fik ikke sin kontrakt med den ashkenasiske menighed fornyet, da den udløb, og fulgtes med Hægiz til London. Under sit ophold her fik Hægiz udgivet to bøger, men så stor var frygten for den stærkt indflydelsesrige menighedsledelse i Amsterdam, at Hægiz var nødt til at være diskret. Hans navn forekom således ikke på bøgernes titelblad, formentlig efter henstilling fra menighedsledelsen i London, som ikke ønskede konfrontation med trosfællerne i Amsterdam.¹²

Hægiz arbejdede herefter nogle år i Emden, hvor han søgte at realisere et projekt omkring offentliggørelse af et større værk, som han imidlertid måtte opgive, fordi han ikke kunne få det financieret. Omkring 1718 finder vi ham i Hamburg, og fra dette tidspunkt begyndte hans stjerne at være for opadgående.

Hægiz knyttede sig til det ashkenasiske samfund i Hamburg. Fra gammel tid havde dette samfunds medlemmer været under den danske konges protektion, og basis for deres eksistens var de privilegier, som danske konger siden Christian 4. havde udstedt til dem. Menigheden i Hamburg var sluttet sammen med de jødiske samfund i Altona og Wandsbeck i en union med fælles overrabbiner, der havde fast sæde i Altona, men iøvrigt med egne rabbinere, styrelser og vedtægter, der regulerede medlemmernes daglige tilværelse.¹³

Hægiz kom hurtigt til at befinde sig vel i dette samfund. Hertil bidrog, at såvel menighedsledelsen som overrabbineren, Ezekiel Katzenellenbogen, behandlede ham med stor respekt og nærrede stor beundring for hans lærdom. For overrabbinerens vedkommende førte det til et nært samarbejde med Hægiz gennem 20 år. Hægiz mobiliserede Katzenellenbogen i sin kamp mod sabbataianerne, og begge arbejdede de i fællesskab for at styrke og forsvare rabbinernes autoritet overalt hvor denne var truet.¹⁴

¹¹ J. Bleich: *Hakham Zvi as Chief Rabbi of the Ashkenazi Kehilla of Amsterdam 1710-14*, New York 1965.

¹² Carlebach (note 4), s. 162.

¹³ Heinz Mosche Graupe: *Die Statuten der drei Gemeinden Altona, Hamburg und Wandsbeck*, Hamburg 1973.

¹⁴ Carlebach (note 4), s. 190-191 og 204-205.

De cirka syv år, H̄agiz virkede i Hamburg, ved man meget lidt om. Det var en periode, som faldt mellem to hektiske felttog mod sabbataianerne, og samtidig var det en tid, hvor der var pause i H̄agiz' litterære produktion – kun et enkelt værk fra hans hånd kendes i denne periode.¹⁵ En kilde beretter imidlertid, at mens han boede i Hamburg, blev der ikke udgivet nogen hebraisk bog uden hans approbation. Selvom det skulle være en overdrivelse, tyder oplysningen på, at han havde opnået en usædvanlig position for én, der var kommet som fremmed og hverken havde et embede eller anden magtbase i samfundet. Også da H̄agiz i 1726 flyttede til Altona, blev han behandlet med stor ærbødighed. Han fik således en speciel tilladelse til at afholde gudstjeneste i sit hjem. Det var et usædvanligt privilegium, idet menighedsledelsen ellers holdt strengt på, at alle menighedsfunktionerne skulle foregå centralt i Altonas store synagoge.¹⁶

I 1725 udbrød en ny stor strid om de sabbataianske sekter. Den „kætterske“ virksomhed spredtes gennem udsendinge, der berejste de jødiske menigheder i Øst- og Centraleuropa. Hertil kom, at H̄ayon, H̄agiz's hovedmodstander fra tiden i Amsterdam, igen rejste rundt i Europa for at tale sin sag.¹⁷ H̄agiz' umiddelbare reaktion gav sig udtryk i et skrift, som udkom i Hanau 1726, men mere skulle følge, og i den forbindelse er det nærliggende at se på den pludselige opblomstring af det hebraiske bogtrykkeri i Wandsbeck.¹⁸

Nogle forudsættende bemærkninger om betingelserne for tryk og udgivelse af hebraiske bøger vil her være nødvendige. Næsten overalt i Europa var der på denne tid censur. Den blev udøvet enten gennem en af myndighederne udpeget censor eller ved, at etablering af et bogtrykkeri var betinget af en bevilling, et privilegium, hvorved indehaveren blev ansvarlig for at intet blev trykt, som myndighederne fandt anstødeligt. For de hebraiske tryks vedkommende var der herudover en slags intern censur, oftest administreret af menighedernes ledelse. I Amsterdam havde H̄agiz kun alt for godt stiftet bekendtskab med, hvordan en sådan censur virkede, da menighedsledelsen havde for-

¹⁵ *Lehet Hakemah – Even Haezer*. På titelbladet er angivet, at bogen udkom i 1711. Dette kan ikke være korrekt, og det er da også påvist, at den er trykt i 1719. Bogen findes i Det Kongelige Bibliotek.

¹⁶ Carlebach (note 4), s. 166.

¹⁷ Carlebach (note 4), s. 167-72.

¹⁸ S. Bamberger: *Wandsbecker Druckperiode des Israel ben Abraham 1726-1733*. I *Festschrift Aron Freimann*, Berlin 1935, s. 101-08.

budt ham at udgive bøger og forlangt forhåndscensur, når hans egne værker skulle i trykken. Approbationssystemet havde iøvrigt udviklet sig fra at være en anbefaling af læseværdige bøger til at blive en godkendelse af indholdet og derfra til en nødvendig forudsætning for at få lov til at distribuere et værk i de jødiske menigheder.

Når problemerne omkring censur og privilegium var blevet løst, var den næste vanskelighed, som skulle overvindes, at finde kvalificeret personale til trykningen. Sættere, faktorer og korrektører, samt specielle hebraiske skrifttyper var en udpræget mangelvare. Hertil kom vanskelighederne ved at financiere en trykkerivirksomhed. Det var ikke lønsomt at basere virksomheden på trykning af bibler og bønnebøger – her havde bogtrykkerierne i Amsterdam skaffet sig et solidt forspring, som det var vanskeligt at konkurrere med. Tilbage var så kun at forlade sig på de mæcener, som måtte være villige til at garantere økonomisk for produktionen.

I 1726, da Hægiz havde brug for et bogtrykkeri til sin polemik mod sabbataianerne og til en videreførelse af sin produktion af rabbiniske skrifter, lykkedes det at overvinde de ovenomtalte vanskeligheder, og trykningen kom igang i Wandsbeck. Hvorfor netop i Wandsbeck? Det kan have været for at komme uden om problemet med at skaffe et trykkerprivilegium. Der er tilsyneladende ikke blevet ansøgt om en sådan bevilling. Det er så meget mere påfaldende, som der nogenlunde samtidig og også i de følgende år blev indsendt flere ansøgninger om tilladelse til at oprette hebraisk bogtrykkeri i Altona, af hvilke nogle blev bevilget. Forklaringen kan her ligge i de mærkværdige suverænitetsforhold, som oprindeligt herskede, da Wandsbeck som gods, landsby og territorium havde været underlagt greverne af slægten Rantzau. Henrik Rantzau havde i slutningen af det 16. århundrede givet Tycho Brahe tilladelse til at trykke et af sine værker på en trykpresse indrettet i Wandsbeck.¹⁹ Siden havde der været trykt her, og med store tidsintervaller imellem var der endda blevet trykt hebraiske værker. Måske er det forklaringen på, at man i 1726 uden tilladelse kunne fortsætte med at trykke i Wandsbeck. Der kunne også være den forklaring, at myndighederne så igennem fingre med dette spørgsmål, fordi de fandt, at Altonas overrabbiner måtte bære ansvaret for, at intet blev trykt, som man kunne tage anstød af. Overrabbineren havde i forbindelse med sin tiltræden svoret troskabsed til den danske konge og dermed tilkendegivet, at han i sin embedsførelse ville være tro mod

¹⁹ Bamberger (note 18), s. 101.

לקט הקמה

והוא קונטרס קטן הכמות • על המשניות שהם רבי האיכות •
סיבתו • תכליתו • ותועלתו • ההכנס המחבר בחכמתו • העלה
אותו בהקדמתו • במפעלורת • ספריו הראשונים • פנים
פופנים שונים • דרוח חכמים נוחה מהם • בנייחא להיים •
ונייחא למתים • אשר מפיהם אנו חיים • עשה בהם
ואסף והזכיר כמה גופי הלכות וחרושים שחדשו
סופרים • מיוסדים על אדני פז • וקרב אותם
אחד אל אחד • עצם אל עצמו • וכל
חך שטועמו • טועם טעם מן • כי
טעמו ונימון עמו • ואזן מלין
תבחן • דאין מדרש בלא
חידוש • דהוסף
משה מדעתו :

הכל נעשה יפה בעטו • בכל מידי דמינכר • פרו שכל רואהו • יהו נוכח •
והקורא בו • יהיה זרין ונסכר :

נרפס ברפוס חדש אשר הוקם
בקק וואנזבעק יעא

הרוזן בן שתי קהלות קדושות הנאפורסמות
אלטונה והמבורג יע"א :

בחדש "אני" לרודי "ורודי" ל"י

פנת כד הקמ"ח **לאחבלה** לפרט קטן :

מנחם זאק רגא י"ו

1726

Kolofon med impressum til Moses Hagiz' *Lehet Hakemah* („En håndfuld mel“), som er en kommentar til lovverket *Mishna*, Wandsbeck 1726.

Til venstre for kolofonen ses et ejermærke med navnet Moshe Arie Trieste mi-Padova (Moses Arie Trieste fra Padua).

danske interesser. Hvadenten det var af den ene eller den anden grund, så kunne bogtrykning øjensynlig akcepteres uden specielt privilegium.

Også spørgsmålet om fremskaffelse af det tekniske personale til trykkeriet blev løst meget hurtigt. Den ledende kraft blev her trykkeren Israel ben Abraham. Han havde mange års erfaring i trykning af hebraiske bøger. I årene 1717-1718 havde han arbejdet i Kothen. I 1719 havde han været på en kort gæstevist i Wandsbeck, hvor han havde trykt et par bøger, hvorefter han var rejst til Jessnitz. Her trykte han i perioden 1719-1726 mere end 25 bøger. Samme år, som hans sidste arbejde blev trykt i Jessnitz, kom allerede det første værk trykt i Wandsbeck. Han var flyttet hertil medbringende sine hebraiske typer og med flere af de medarbejdere, han havde haft i Jessnitz. Hans virksomhed i Wandsbeck kom til at vare fra 1726 til 1738, hvor perioden 1726-1733 blev specielt produktiv.²⁰

Man får et indtryk af, hvorledes finansieringen af virksomheden foregik ved at studere forordene i nogle af de bøger, som udkom. Her finder man hyppigt taksigelser til de mæcener, som havde bekostet værkets fremstilling. Det er helt åbenbart, at det velstandsniveau, som medlemmerne af Altona-menigheden på dette tidspunkt havde nået, gjorde det muligt at finde mæcener, der var villige til at støtte kulturelle projekter.

Der er ikke noget afgørende bevis for, at Moses Hægiz var hovedkraften bag oprettelsen af, hvad der i de første tryk fra 1726-1727 blev kaldt „det nye trykkeri i Wandsbeck“, men så mange tråde fører tilbage til ham, at man må betragte det som sandsynligt. Under alle omstændigheder er det sikkert, at han havde andel i størstedelen af de producerede værker, enten ved, at han var forfatteren, udgiveren, den der skrev forord og epiloger, eller gav approbation til værkets trykning. Nogle har endda ment, at der ikke kom nogen bog i Wandsbeck i perioden 1726-1738 uden hans godkendelse.

Med hensyn til indholdet af den litteratur, som kom fra Wandsbeck kan det siges, at den afspejlede de „politiske“ mål, som Hægiz forfulgte gennem det meste af sit liv: Kampen mod krypto-sabbataianernes kætterske virksomhed og bestræbelserne for at styrke rabbinsk autoritet.

Den sabbataianske bevægelse og de krypto-sabbataianske sekter byggede på den jødiske Messias-forventning. Med troen på, at Sabbatai Zvi havde været forkynderen af, at den messianske tid nu var inde, og

²⁰ Vinograd (note 7): Wandsbeck nr. 5-38.

at han ville genopstå, fulgte ændringer i hele grundlaget for jødedommen. Nogle sabbataianere propagerede, at i og med at den messianske tid var begyndt, var mange af den jødiske religions påbud og forbud bortfaldet. Andre udformede filosofiske systemer, som nærmede sig den kristne treenighedslære. Det var disse tendenser, H̄agiz med alle midler søgte at bekæmpe. I denne kamp mobiliserede han både sefardiske og ashkenasiske rabbinere over hele Europa og i Mellemøsten.

Den kristne verden havde, lige siden Sabbatai Zvi i 1666 trådte frem som „Kong Messias“, været interesseret i, hvad der foregik blandt jøderne. Aviser og bøger omtalte og kommenterede udviklingen af den sabbataianske bevægelse og de sekter, som udsprang af den. Kristne teologer var naturligvis især interesserede. De brugte splittelsen blandt jøder til at dokumentere jødedommens dårskab. For kristne var der jo ingen tvivl om, at Messias i Jesu skikkelse var født, død og genopstået. Jødernes hårdnakkede benægtelse af denne kendsgerning var, efter kristen opfattelse, jødedommens fundamentale og tragiske fejltagelse. De kristne udlægninger af striden mellem de ortodokse rabbinere og krypto-sabbataianerne blev benyttet som teologisk dokumentation og belæring eller simpelthen til skadefro polemik.

Debatten kan også følges i danske publikationer. Med de sabbataianske sekter som emne udgav den lærde teolog Johan Ludvig Christian Pontoppidean (1735-1799), professor ved Sorø Akademi, i 1764 *Fulminum Synagogorum in Sectam Schabtai Zvi Trias*. Værket var dediceret til grev Frederik Danneskiold-Samsø.²¹

Det var ikke tilfældigt, at Pontoppidan skrev sit værk i 1760'erne. En ny strid med krypto-sabbataianerne havde da raset i nogle år med centrum i det dengang danske Altona. Formelt var striden begyndt allerede 1761, da Jacob Emden (1698-1776; søn af ovenomtalte H̄akham Zvi, som havde været Moses H̄agiz' allierede i Amsterdam 1714) anklagede Altonas overrabbiner Jonathan Eibeschütz (1695-1765) for at være krypto-sabbataianer. Emden blev af sin samtid anset for at være en af de mest skarpsindige rabbinere, forfatter af meget lærde afhandlinger. Eibeschütz' prestige var ikke mindre. Han havde beklædt vigtige poster som rabbiner i Prag og overrabbiner i Metz. Kontroversen mellem disse to giganter spredte sig over hele Europa, og på et tids-

²¹ Dette værk er muligvis det eneste med hebraisk tekst, som er trykt hos bogtrykker Lindgren, Sorø Akademi. Det er ikke nævnt i Max Ebert: *Bogtrykkere ved Sorø Akademi*, 1988.

punkt blev kongen, Frederik 5., bedt om at tage stilling til konflikten i Altona.²² Pontoppidan beskrev i indledningen til sin bog Emden-Eibeschutz striden og skildrede iøvrigt udviklingen af de sabbataianske bevægelser siden 1666, da Sabbatai Zvi trådte frem som „Kong Messias“.

I Pontoppidans bog citeres et dokument skrevet på yiddish (jødetysk). Det drejer sig om en bekendtgørelse, oplæst i synagogerne i Frankfurt am Main, Amsterdam og Altona-Hamburg-Wandsbeck i 1725. Heri advares menighedsmedlemmerne mod sabbataianerne og mere præcist mod en vis Moses Meir fra Zolkiew, der rejste rundt i Europa og udbredte den kætterske vranglære.

1725 var netop det år, Moses Hægiz med fornyet energi genoptog sit felttog mod sabbataianerne. Han mobiliserede rabbinerne til at gøre noget for at komme uvæsenet til livs. Det skete gennem polemiske skrifter og – som noget nyt – ved at få et samarbejde igang mellem rabbinere i forskellige menigheder omkring bandlysninger og advarsler mod spredningen af kætteriet. Hægiz var privatmand uden magtbase eller embede, som gav autoritet. Skulle hans synspunkter slå igennem og få virkning hos de jødiske masser, måtte det ske ved hjælp af de autoriserede overrabbinere.

Altonas overrabbiner på denne tid var Ezekiel Katzenellenbogen (1667-1749), og i ham fandt Hægiz en uvurderlig forbundsfælle, der var rede til at gennemføre de bandlysninger og andre foranstaltninger, som kunne standse en fremtrængen af den sabbataianske vranglære. Det dokument, som Pontoppidan citerede, er netop et resultat af en af de aktioner, som Moses Hægiz satte igang gennem Katzenellenbogen.²³

Men hvorfra havde Pontoppidan bekendtgørelsen, som han lod aftrykke i sit værk? Selv oplyser han, at han kendte den fra en teologkollega, professor Johan Carpzow i Leipzig. Der er imidlertid også en mulighed for, at Pontoppidan har arbejdet med det originale flyveblad, på hvilket bekendtgørelsen oprindeligt var trykt. Det Kongelige Bibliotek ejer nemlig et hebraisk etbladstryk fra 1726 med den tekst,

²² Om kontroversen mellem Emden og Eibeschutz se B.Brilling: Der Hamburger Rabbinerstreit im 18. Jahrhundert, *Zeitschrift des Vereins Hamburger Geschichte*, vol. LV, 1960, p. 219-44; og J.J. Schacter: *Rabbi Jacob Emden. Life and Works*, Harvard 1988.

²³ Om Katzenellenbogens samarbejde med Hægiz og deres arbejde for at mobilisere rabbinere til kamp mod sabbataianerne, se Carlebach (note 4), s. 187 og 189-91.

Pontoppidan citerede i sit værk.²⁴ Måske er der endnu en forbindelse. Pontoppidan dedicerede sit værk til grev Frederik Danneskiold-Samsøe, Sorø Akademis administrative chef, der tillige var interesseret i hebraiske tryk, og som forærede Det Kongelige Bibliotek hebraiske dokumenter.²⁵

Flyvebladets typografi afslører, at det er trykt i Wandsbeck.²⁶ Det må have været et af de første arbejder, det hebraiske bogtrykkeri i Wandsbeck leverede efter oprettelsen i 1726. Tidspunktet og indholdet af skriftet passer med det heftige anti-sabbataianske felttog, som Moses H̄agiz og Altonas overrabbiner Ezekiel Katzenellenbogen netop da havde involveret sig i.

H̄agiz' almindelige interesse for hebraiske manuskripter, bøger og bibliografier førte til et samarbejde med professor Johan Christof Wolf (1683-1739) i Hamburg. Wolf var en af de „kristne hebraister“ og havde som basis for sit monumentale bibliografiske værk *Bibliotheca Hebraea*²⁷ samlet et stort bibliotek med sjældne hebraiske manuskripter og bøger. I en af sine bøger beskriver H̄agiz et besøg i Wolfs bibliotek:

„Jeg kom hjem til den store lærde, prist for sin fuldendte beherskelse af alle videnskaber og for de bøger, han har udgivet. Med venlighed førte han mig op til loftsetagen, et nobelt rum dekoreret med tusinder af bøger på alle sprog og fra alle nationer. Ikke blot trykte værker, men også gamle bøger i manuskript, han opsøger dem og bruger formuer på at erhverve dem til sit skatkammer“.²⁸

Man må gå ud fra, at H̄agiz, som selv samlede manuskripter og bøger, har været imponeret (og måske også en smule misundelig) af, hvad han fik at se. Af breve fra H̄agiz ved vi iøvrigt, at han bistod Wolf med råd bl.a. om identifikation af manuskripter. Man kan også fornemme H̄agiz's rådgivning, når man i Wolfs bibliografi finder meget

²⁴ *Hivya Derabanan*, (Wandsbeck) 1726. Ud over eksemplaret i Det Kongelige Bibliotek kendes kun ét yderligere eksemplar af dette flyveblad; det findes på Uppsalas Universitetsbibliotek.

²⁵ J.D.Wilhelm og G. Scholem: Kherusei "Hivya Derabanan" i *Kirjat Sefer*, vol. XXX, 1954, s. 99-104. I artiklen findes henvisning til, at forfatterne har fået oplysningerne om Danneskiold-Samsøe af førstebibliotekar Rafael Edelman, Det Kongelige Bibliotek.

²⁶ A. Freimann i *Zeitschrift für Hebraische Bibliographie*, vol. V 1901, s. 159.

²⁷ Hamburg 1715-1733, 4 bd.

²⁸ Carlebach (note 4), s. 264.

eksakte oplysninger om H̄agiz' produktion, samt om den omfattende polemiske litteratur, som kampen mod sabbataianerne havde fremkaldt.

Den travle periode for Wandsbeck-trykkeriet havde været årene 1726-33. Efter den tid fik bogtrykkeren Israel ben Abraham kun et enkelt værk trykt. Det kan have hængt sammen med, at det hebraiske trykkeri i Altona fra midt i 1730'erne fik en renæssance. Det var så småt begyndt allerede i 1720'erne, da H̄agiz i 1727 havde fået trykt et enkelt værk i Altonas hebraiske trykkeri. Den sidste bog fra H̄agiz' hånd, *Ele Hama'assei*, blev også trykt i Altona i året 1738. Dens emne var de love og forskrifter i den jødiske religion, som relaterer sig til Det hellige Land, og som kun kan overholdes af den, som bor i landet. H̄agiz ophørte aldrig med at henlede opmærksomheden på landets centrale betydning for jødisk eksistens. Der er derfor megen symbolik i, at dette værk kom på det tidspunkt, han forberedte hjemrejsen til Jerusalem.

Efter 45 år i udlandet tiltrådte H̄agiz i 1738 sin hjemrejse. I Rigsarkivet i København finder man registreringen af det kongelige rejsepas, som udstedtes til ham med overskriften: „Lateinischer Reise-Pass für Moses Chajes, Rabbiner, nach Jerusalem“.²⁹

På dette tidspunkt var det ikke almindeligt, at beskyttelsesjøder fra Altona, som rejste ud i verden, fik udstedt et kongeligt rejsepas. At det blev udstedt til H̄agiz, er et udtryk for anerkendelse af den særlige status og prestige, som han nød i det jødiske samfund og hos de danske myndigheder.

Her er således markeret afslutningen på H̄agiz' 20-årige ophold i Hamburg-Altona, en af de mest produktive perioder og måske også den lykkeligste i hans bevægede liv.

²⁹ Rigsarkivet, Tyske Kancelli, Indenlandsk Afdeling. Patenten de Anno 1737. Folio 527b.

SUMMARY

ARTHUR ARNHEIM and ULF HAXEN: *Moses Hagiz and Hebrew Bookprinting in Wandsbeck*

With the advent of rabbi Moses Hagiz to the "Dreigemeinde" Hamburg, Altona and Wandsbeck in the first half of the 18th century printing of Hebrew books produced by Jews for a Jewish public was introduced in Denmark.

Moses Hagiz life and the rôle he played in fighting Sabbatian heresy is well known. Yet his activities as initiator of Hebrew bookprinting needs to be fully appreciated. During an Odyssey of some four decades Hagiz travelled through Europe. His Travels can be followed through the books he edited, wrote, published or promoted during this long period of time. The most important stations being Venice, Amsterdam, London and finally Wandsbeck. Many signs indicate that he was the main spiritual force behind the Hebrew bookprinting in Wandsbeck.

His succesful ventures in Wandsbeck were mainly due to his close cooperation and friendship with the chief rabbi of the "3 communities" Ezekiel Katznellenbogen. The fight against Sabbatianism united them.

In the collection of the Royal Library, Copenhagen is kept a leaflet "Hivya Derabanan" published in Wandsbeck 1726. The leaflet contains a ban on certain Sabbatian activities. Of this print only two copies are known. The question is how it came into possession of the Royal Library.

The learned theologian and professor at Sorø Academy Johan Ludvig Christian Pontoppidan (1735-1799) took interest in the Sabbatian movements. In 1764 his book *Fulminum Synagogenicorum in Sectam Schabtai Zvi* was printed. The work was dedicated to count Frederik Danneskjold-Samsøe, administrator of Sorø Academy. The Count was interested in and collected Hebrew prints, a number of which he later left to the Royal Library. The leaflet may well have been among them and Pontoppidan may have learned of its existence from the Count.

After an extremely productive period of Hebrew bookprinting in Wandsbeck in the years 1726-1733 Hagiz started to prepare for his return to Jerusalem. In 1738 he received from the Danish king a letter of protection for the travel: "Lateinischer Reise-Pass für Moses Chajis, Rabbiner, nach Jerusalem", evidence of the high esteem in which the rabbi was held by the Danish authorities.